

Јеромонах др Атанасије Јевтић

Евхаристија у Источној Цркви^{*)}

Још на самом почетку овог нашег излагања треба да истакнемо да реч о Светој Евхаристији на Истоку означава пре свега **Литургију** Цркве, јер је у Источној Цркви Евхаристија одувек доживљавана и схватана као „**Божанствена Литургија**” (Λειτουργία), као заједничко јавно дело (ἔργον, пра̑џа) црквеног народа Божјег у Христу. Другим речима, Евхаристија је на Истоку била незамислива, а и данас је то исто, ван и без **евхаристијског синаксиса**, или **сабрања**, ван Цркве као **заједнице** (κοινωνία), као Тела Христовог. Отуда Евхаристија на Истоку није схватана као једна од тајни у Цркви, него као тајна и откривење саме Цркве, тајна **сабрања** (συνάξις, σύνοδος, **сабор**), тајна **општења** или **заједнице** (κοινωνία) и тајна **јединства** Христа и Његове Цркве, Христа и верујућих као удова (чланова) Његовог богочовечанског Тела. Управо због овога је литургијско-евхаристијски живот одувек био оно главно у Источној Цркви, јер се у њему најбоље изражава **католичанска** природа и католичанско самосазнање Цркве. Благодарети баш Св. Евхаристији, која је на Истоку била и остала центар црквеног живота и извор богословља, на Истоку су се теологија јединства Цркве и историја јединства Цркве у потпуности поклапале. Увек је најпре долазио факт и догађај и доживљај евхаристијског (литургијског) живота Цркве, па је из њега онда извирала теологија о Цркви и њеној Евхаристији — Литургији.

I

Последња пасхална Вечера Христова са Својим ученицима није била само обредна јеврејска вечера, него и потпуно нова **Вечера Царства** Божјег: „Ево вам завештавам Царство, као што га је Отац мој мени завештао, да једете и пијете за трпезом мојом у Царству

^{*)} Предавање одржано на Екуменском симпозијуму у Марибору (23—26. септембра 1974. г.).

моме" (Лк. 22, 29—30). Вршење ове новозаветне Пасхалне Вечере Спаситељ је завештао Својим ученицима: „Ово чините у мој спомен" (Лк. 22, 19). На ове се речи надовезују и речи Апостола Павла у I Коринћанима 11, 26: „Јер кадгод једете овај хлеб и ову чашу пијете, смрт Господњу обзнањујете, докле не дође". Овај последњи Апостолов израз „докле не дође", као и многобројни други изрази из евхаристијских текстова Новог Завета и прве Цркве, указују на есхатолошки карактер саме Св. Евхаристије и њеног свршавања у историји народа Божјег, који је Црква Божја у Христу Исусу.

Карактеристично је, међутим, да Апостоли нису вршили Вечеру Христову, односно Евхаристију, све док на њих није сишао Дух Свети Утешитељ у дан Педесетнице, од када и почиње да се врши Евхаристија у Цркви као есхатолошка вечера народа Божјег у историји. Тек силаском Духа Светог у Цркву на дан Педесетнице почиње извршавање заповести Христове о вршењу Евхаристије у Његов спомен, због чега ће у Источној Цркви и бити толико неопходна и толико наглашена улога Духа Светог у Евхаристији и уопште у литургијском животу Цркве. Према опису у Делима и Посланицама Апостолским, особито у Посланицама Коринћанима, Евхаристија прве Цркве, евхаристијска **кинонија** (κοινωνία — I Кор. 10, 16) увек се налазила у контексту „**киноније Духа Светога**" (2 Кор. 13, 13). Јер Дух Свети је тај који актуализира Господа Христа за све верујуће у Цркви, пошто „нико не може назвати Исуса Господом осим у Духу Светом" (1 Кор. 12, 3; ср. 1 Јн. 4, 2), и пошто „сви се ми једним Духом крстисмо у једно тело (= Тело Христово, Црква), и сви се једним Духом напојисмо" (1 Кор. 12, 13). Једва да је и потребно овде потсећати на то да је целокупно дело Христово, целокупна икономија спасења, од оваплоћења до вазнесења, извршена силом и дејством Духа Светог, Кога је Христос зато и послао од Бога и излио на Цркву Своју (ср. Јн. 15, 26; Д. Ап. 2, 23) да Он као Утешитељ Цркве настави реализацију, актуализацију и конкретизацију Христовог дела у историји у свету. Зато се Дух Свети даје ученицима Христовим, силази у Цркву, крштава и учлањује у Тело Христово, раздаје харизме (благодатне дарове) за живот Цркве и сваког верујућег¹, тако да се целокупно Христово дело у Цркви врши само и једино „διὰ Πνεύματος Ἀγίου" (израз који увек стоји у контексту са изразом „ἐν χριστῷ"). Довољно је погледати само главе 10. — 14. прве Коринћанима, један дакле изразито евхаристијски контекст, па да се види колика је неопходност **молитвеног призивања** (ἐπικλήσις = епиклеза, призивање) ради благодатног силаска и присуства Духа Светога при вршењу Евхаристије у Цркви. (Отуда су несумњиво у праву они који у изразу 1 Кор. 14, 16: „εὐλογῆσθς ἐν Πνεύματι" виде уствари оно што ће се касније назвати епиклезом)². Јер целокупно спаситељно дело Христово, као што ре-

¹ Ср. Лк. 1, 35; Мт. 1, 18; 12, 18. 28. 32; I Тим. 3, 16; Јевр. 9, 14; I Петр. 3, 18; Јн. 20, 22; Д. Ап. 2, 33; Мт. 3, 11; 28, 19; Јн. 1, 33; Д. Ап. 1, 5; 11, 15—16; Тит. 3, 5; I Кор. 12, 4—13 и др. места.

² На пр. **Ј. Зизиулас**, *L'eucharistie: quelques aspects bibliques* (у серији *Eglises en dialogue: L'eucharistie*, изд. Mame, Paris 1970, № 12, р. 46). О епиклези би се могло говорити опширно, но за нас је овде важно да потсетимо да је њено присуство у Литургијама, и на Истоку и на Западу, од самог почетка несумњиво (о чему сведоче Св. Иринеј, Иполит, Јустин, Кирил Јерусалимски, Ва-

космо, актуализира се и реализује се тек **силаском** Духа Светога, зато **евхаристијска епikleза** (тј. молитва мољења и призивања Духа Светога, које **мољење** уствари врши неизрециво сам Дух Свети у Цркви — Рм. 8, 15—16 и 26), има толико суштински значај у Православној Источној Цркви, тако да се сматра да без ове молитве и призива Св. Духа ни саме институционе речи Христове („Ово је тело моје...“) не претварају дарове Цркве, хлеб и вино, у **Дарове Божје** — Тело и Крв Христову³.

Због свега овога, вршење Св. Евхаристије у Источној Цркви никада није било само „**анамнеза**“ (ἀνάμνησις) Тајне Вечере Христове, меморијално **спомињање** („комеморација“ као код Калвиниста) или просто „**понављање**“ Христове Тајне Вечере у смислу **успомене** на Христову жртву, него актуализовање и литургијско присуство за нас у Цркви hic et nunc (овде и сада) целокупног дела Христовог укључујући и τὰ ἑσχατά, тј. и есхатолошку реалност (присутност и приопштивост) Царства Небеског: „Сећајући се ове спасоносне заповести (тј. „Ово чините у мој спомен“), и свега што је за нас учињено — крста, гроба, тридневног васкрсења, вазнесења на небо, седења с десне стране Оца, другог и славног доласка, Твоје од Твојих дарова Теби приносимо ради свих и за све..., и призивамо Те и молимо и преклињемо: **ниспошљи Духа Твога Светога** на нас и на ове свете дарове, и учини хлеб овај тело Христа Твога... и чашу ову крв Христа Твога, **претварајући их Духом Твојим Светим**, да буду нама који се причешћујемо на освећење душе, на отпуштење грехова, **на заједницу** (κοινωνία) **Духа Твога Светога**, на испуњење **Царства Небеског**“... итд. итд.⁴

О улози Духа Светога у Евхаристији Цркве на Истоку могло би се још доста говорити и то опширније. Ми смо овде хтели само да истакнемо чињеницу да, узето и историјски и богословски, Евхаристија у Цркви на Истоку, од самог почетка до данас, почиње да се врши и непрекидно се врши **силаском** Духа Светога на Цркву — „на нас и на предложене дарове“, тј. на верујући народ Божји окупљен **заједнички** (ἐπὶ τὸ αὐτό — Д. Ап. 2, 1. 44; 1 Кор. 11, 20) на молитву као **Црква**, као евхаристијски **синаксис** (сабрање), на челу са својим предстојатељем — епископом, који испред свих приноси Богу «дарове Његове свете Цркве».⁵ Јер од Свога вазнесења на небо, где „посредује за нас“ пред Оцем, Христос, иако је присутан у Цркви Својој

силије Велики, Јован Златоуст, Ј. Дамаскин, Н. Кавасила и други). Отсуство епikleзе у Литургији Римске Цркве у касније доба одраз је, по свој прилици, каснијег учења Латинске цркве о Духу Светоме (Filioque, институционализам итд.). Други Ватикански концил је покушао да тај недостатак некако исправи уношењем извесне епikleзе, али, нажалост, само испред институционалних речи у Литургији.

³ Ово је већ сасвим јасно код **Св. Василија Великог**, О Духу Светом, 27: „Речи **епikleзе** при претварању хлеба Св. Евхаристије и чаше благослова ко нам је од светих писмено оставио? Јер ми се не задовољавамо само оним што су Апостол или Јеванђеље споменули, него и пре и после тога говоримо друге речи које имају велику моћ за ову тајну, а које речи смо примили из неписаног учења“ (PG 29, 188).

⁴ Молитва анафоре (и епikleзе) у Литургији Св. Јована Златоуста.

⁵ Види **Св. Иполит**, Апостолско предање, 3 (издање **В. Botte**, La Tradition apostolique, „Sources Chrétiennes“, № 11, Paris 1968²).

у све дане до свршетка века⁶, не јавља се више нама „по телу” него у Духу; Дух Свети Га чини присутним у Евхаристији и Цркви као једном и једином Телу Његовом. Не „телу” Духа Светог, јер Црква свагда јесте и свагда остаје **Тело Христово**, али је Дух Свети оживотворитељ, надахнитељ, градитељ и обожитељ тога Христовог Тела, које је Црква. Наравно, у Цркви на Евхаристији преко Сина и Духа Светог присутан је и сам Бог Отац, јер је Црква дело све Свете Тројице, и православна источна Литургија (Евхаристија) има од самог почетка изразито **тријадолошки** карактер: све евхаристијске молитве и особито **анафора** обраћене су Богу Оцу, од Кога све долази, кроз Сина у Духу Светом, и ка Кома се све „узноси” (ἀναφέρει, отуда **анафора**). Источна Литургија зато и јесте **«благословено Царство Оца и Сина и Светога Духа»**, тј. евхаристијско јављање и саопштавање (приопштавање, **причешће**) нама Тројичног Царства.

II

Већ у првим Црквама на Истоку видимо Св. Евхаристију као пројаву и откривење „Цркве Божје” у свету. Где се појављује назив Ἐκκλησία тамо се ради пре свега о **Евхаристији**, о евхаристијском **скупу** (синаксису) или **сабрању** свег мноштва верујућих (τὸ πλῆθος — (Д. Ап. 4, 32 и др.) на једно „исто место” ради „ломљења хлеба” (Д. Ап. 2, 46; 20, 7). Тако, на пример, већ само адресирање посланица Ап. Павла „Цркви Божјој која је у Коринту”, или у Солуну (1 Кор. 1, 1; 1 Сол. 1, 17) указује уствари на **евхаристијски** скуп верних у Коринту или Солуну, на коме се та посланица имала прочитати. Затим, употребљен назив „домаћа црква” (ἡ κατ' οἶκον Ἐκκλησία — Рм. 16, 5. 23; 1 Кор. 16, 19) односи се такође на евхаристијски скуп свих хришћана дотичног места у дому некога од истакнутих верујућих. Из овога јасно произилази да је самосазнање прве Цркве повезивало и поистовећивало **евхаристијску заједницу** (општину) са **Црквом Божјом**, те је евхаристијски **скуп** (Synaxis) верујућих једнога места уствари био „Црква Божја” у томе месту — „Црква Божја која је у Коринту”, или **«Црква Божја која борави»** (παροικεῖ, отуда: „парикија”) у дотичном месту, у **месној (локалној)** евхаристијској заједници народа Божјег у том месту⁷. Ово се јасно види у I посл. Коринћанима, гл. 10. — 14., а то је једна од највише евхаристијских и еклисиолошких посланица великог Апостола народа. Тако у I Кор. 14, 23 Ап. Павле говори хришћанима како треба да се понашају онда „када се састане **сва Црква заједно** (ἡ Ἐκκλησία ὅλη ἐπὶ τὸ αὐτό), тј. када се окупи на евхаристијски скуп ради учешћа у „Господњој Вечери”, као што исти Апостол вели и претходно у I Кор. 11, 18 — 20: „када се ви **сабирате у Цркву** . . . на једно исто место, да једете Вечеру Господњу”. Врло су значајни и за еклисиолошко самосазнање прве Цркве карак-

⁶ Мт. 28, 20. Ср. и Молитву пред причешћем у Златоустовој Литургији: „Ти који горе (на небу) са Оцем седиш, и овде си са нама невидљиво присутан . . .”

⁷ Овако значење израза Παροικεῖν, παροικία налазимо код **Св. Поликарпа** (Мартирион, наслов) **Иринеја** и **Евсевија** (Цркв. историја I, 1, 1; IV, 23, 1; V, 5, 8; 23, 1; 24, 9; VI, 19, 15; VII, 30, 17).

теристични овде употребљени изрази, јер они показују идентификовање локалне црквене заједнице са евхаристијским синаксистом. У сазнању, дакле Апостола Павла и првих хришћана Црква као **заједница** (κοινωνία, σύναξις) и **тело** (σῶμα) Христово поистовећује се са Евхаристијом као „**заједницом** (κοινωνία) **тела и крви** Христове”. О овом самосазнању и свести прве Цркве о себи такође нам сведоче и други текстови Ап. Павла, а тако исто и текстови Св. Игњатија Богоносца, из прве поапостолске генерације.

Тако у I Кор. 10, 16 — 17 вели Апостол: „Чаша благослова коју благосиљамо (тј. Евхаристија) није ли заједница (κοινωνία) крви Христове? Хлеб који ломимо није ли заједница (κοινωνία) тела Христовог? Јер је један хлеб, једно тело смо многи; јер се сви од једног хлеба причешћујемо”. У овом фундаменталном евхаристијско-еклисиолошком тексту Ап. Павла основна је истина та да „многи”, тј. **сви верујући**, сачињавају „**једно тело**” које се поистовећује са „**једним хлебом**” Евхаристије, којим се ови „многи” причешћују. Извор јединства верујућих са Христом и међусобно је „један хлеб” Св. Евхаристије, који је **тело Христово**, и причешћујући се њиме сви **сабрани** верни постају **Тело Христово** — Црква. Зато, понављајући за Ап. Павлом ову исту реалност и истину црквеног бића и живота, Св. Јован Златоуст у свом тумачењу каже: „Апостол као да се није задовољио речју „заједница” (κοινωνία) па је зато додао: „Јер је један хлеб, једно тело смо многи”, јер ми **јесмо само оно тело Христово**. Јер шта је хлеб? Тело Христово. А шта постају они који се причешћују (њиме)? Тело Христово; не многа тела, него **једно тело**. Јер као што је хлеб, који је састављен из многи зрна, уствари један, тако да се зрнење више не примећује, — иако је оно ту, али је разликовање невидљиво због сједињења —, тако се и ми **и међусобио и са Христом сједињујемо**. Јер се не храни један од једног, а други од другог тела, него сви од једног и истог; зато је Апостол и додао: Јер се сви од једног хлеба причешћујемо”⁸. Ово Златоустово тумачење о идентичности Цркве и Евхаристије у Христу уствари резимира све евхаристијско-еклисиолошко предање на Истоку до њега (Дидахи, Св. Игњатије, Источне Литургије, од којих је једну редиговао сам Златоуст), и оно бива извор и за византијско мистичко поистовећивање Цркве и Евхаристије (Св. Кирил Александријски, Св. Максим Исповедник, Никола Кавасила). Али вратимо се опет Апостолу Павлу и Светом Игњатију, тј. првом и другом веку Цркве на Истоку.

У напред споменутом месту I Коринћанима 14, 23: „када се сабере **сва Црква заједно**” (или тачније: »на једно исто место«), види се очигледно да се у апостолско време на евхаристијски скуп једнога места (у овом случају Коринта) окупљала **сва Црква** тога места, тј. **сви верујући** у Христа из тога места, заједно са својим старешинама, носиоцима благодатних дарова и служби у Цркви, и са свим народом црквеним. Исто ово правило окупљања **свих заједно** важи и за оно што се у то време називало „**домаћа Црква**”, јер је то, као што рекосмо, било назвање за евхаристијски скуп свих верујућих тога места (тј. **све Цркве** тога места) у **дому** једнога од верујућих. Према томе,

⁸ Омилија 24, 2 на I Коринћанима (PG 61, 200). Опширније о значењу овог веома важног места код Ап. Павла (I Кор. 10, 16—17) ми говоримо у нашој дисертацији: Еклисиологија Ап. Павла по Св. Златоусту (на грчком), Атина 1967.

и у овом случају је евхаристијски скуп био **један и јединствен** у сваком месту пошто је у себе укључивао „сву Цркву” (τὴν ὅλην Ἐκκλησίαν) = целокупну Цркву) Божју у том месту. То исто потврђују и толико често понављани изрази код Апостола: „заједно”, „на једно исто место”, „цела Црква”, „Црква Божја”, „једно тело”, „један хлеб” итд., или изрази Светог Игњатија: „једна Црква”, „једна Евхаристија”, „један епископ”, „један жртвеник” итд.⁹. Уосталом, ево неколико места из текстова Св. Игњатија у којима се очигледно види да су и у послеапостолско доба сви хришћани једнога места окупљали се на један и јединствени евхаристијски скуп у сваком месту, тако да се евхаристијско сабрање у том месту поистовећивало са **целокупном, „католичанском” Црквом Божјом**. Тако Св. Игњатије пише у Посланици Ефесцима: „Нека се нико не обмањује: ако неко није унутар жртвеника, тај се лишава хлеба Божјег. Јер ако молитва једног и двојице има толику моћ, колико већма има моћи молитва Епископа и **целе Цркве**” (Ефес. 5, 2). Или мало даље у истој Посланици: „Старајте се да се чешће **окупљате на Евхаристију** и на славу. Јер када се често састајете **на једном истом месту**, онда се руше силе Сатанине, и уништава се његова пагуба једнодушношћу ваше вере” (13, 1). Исто тако у Посланици Магнезијанцима (7, 2) вели Игњатије: „Сви долазите **заједно у један храм Божји, као једноме жртвенику, једноме Исусу Христу**”. Такође је веома карактеристично место из Посланице Филадельфијцима: „Старајте се **само о једној Евхаристији**, јер је **једно тело** Господа нашег Исуса Христа, и **једна је чаша** за сједињење крви Његове; **један је жртвеник**, као што је **један и Епископ**, и с њим презвитери (свештенство) и ђакони” (Филад. 4).

Као што се види из наведених места Св. Игњатија Евхаристија је у свакој локалној Цркви била једна и једина, и зато је она била принцип и центар и израз јединства те локалне, али потпуне, целосне Цркве Божје. Очигледна је, дакле, истина да се код Св. Игњатија потпуно поистовећује **Црква Божја** као Тело Христово и **евхаристијски скуп** верујућих једнога места окупљен око свога једнога **Епископа** и једнога жртвеника ради свршавања **једне Евхаристије**. Католичански, свецрквени карактер и значај Евхаристије за Цркву је очигледан. О том **католичанском** карактеру Евхаристије и еклисиолошким консеквенцама које произилазе из тога још јасније нам говори следеће карактеристично место из Игњатијеве Посланице Смирнској Цркви: „Сви **следујте Епископу** као Исус Христос Оцу, и презвитеријуму као Апостолима, а **ђаконе** поштујте као Божју заповест. Нико од оних који припадају Цркви нека не чини нешто без Епископа. Она **Евхаристија** нека се сматра сигурном која бива свршавана од Епископа, или коме он дозволи. **Тамо где се појави Епископ, тамо нека буде и сав народ** (τὸ πλῆθος), **као што тамо где је Исус Христос, тамо је и католичанска Црква** (ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία). Без Епископа није дозвољено нити крштавати, нити чинити агапе (вечере љубави)”. (Смирн. 8, 1 — 2). Ово место Св. Игњатија, епископа католичанске Цркве Божје у Антиохији, од фундаменталне је важности за схватање Евхаристије, тј. **литургијског скупа Цркве на Истоку** као јединственог акта про-

⁹ О свему овоме видети опширније у одличној студији Ј. Зизијулас-а: **Јединство Цркве у Евхаристији и у Епископу у прва три века** (на грчком), Атина 1965.

јављивања и откривења целокупне, **католичанске**, Цркве Божје у свету и историји, и то на сваком месту где се истински верујући у Христа окупљају око свога Епископа и презвитера на евхаристијски синаксис да учествују у једном хлебу и чаши Христовог Тела и Крви, тј. да учествују у **Једном Христу** чије су они Тело. По Св. Игњатију, евхаристијска, дакле, општина, која у себе окупља све верујуће једнога места на челу са својим Епископом, који се као предстојатељ евхаристијског скупа јавља ту „на месту и у обличју Христа” (Магн. 6, 1; Ефес. 6, 1; Трал. 3, 1),^{9а} потпуно је идентична са целокупном „**католичанском Црквом**” сједињеном у Христу. Из наведеног места, или боље рећи сведочанства Игњатијевог о самосазнању прве Цркве, постаје јасно да **католичанска** (свецелосна, свеукупна) **Црква** Христова јесте уствари сва присутна у свакој евхаристијској општини или заједници верујућих свакога места, окупљених око свога Епископа на Евхаристију, и идентична је са њом. Епископ сваке такве локалне црквене заједнице, сваке помесне Цркве Божје, налази се ту усред свога народа, као предстојатељ и вршитељ Евхаристије, на „месту Божјем”, као жива „слика Христова”, и јединство верујућих око њега и са њим рефлектује и одражава јединство Цркве око Христа и у Христу. Како правилно примећује православни теолог Ј. Зизиулас, Свети Игњатије ту не прави разлику између јединства Цркве у Христу и јединства те исте локалне Цркве у Епископу, и то не у неком метафоричком значењу, него у мистичком смислу реалне идентификације¹⁰.

Из свега до сада реченога постаје јасно колики је значај имала Св. Евхаристија за Цркву на Истоку. Јер управо је Евхаристија Цркве та која свакој локалној Цркви верујућих придаје **католичански** карактер и католичанску **пуноћу**, чини је да је она „сва Црква”, „католичанска Црква” Божја у Христу Исусу. Ту истину, за Апостолом Павлом и Св. Игњатијем, понављаће и подвлачиће и Св. Ириней и Св. Кипријан и остали Св. Оци Цркве, тврдећи да у свакој месној епископалној евхаристијској заједници (а у првим вековима Евхаристију су свршавали увек Епископи, који су стајали на челу сваке локалне заједнице) налази се присутна сва **пуноћа Цркве** Божје у свету, сви дарови Духа Светога, сви плодови спасења Христовог, сви чланови Тела Христовог у том месту (епископ, клир, народ) — без обзира на националност, пол и узраст —, сва истина Еванђеља, сва вера и сва благодат, једном речју — целокупно дело и Тело Христа Богочовека. Зато је у овим временима на Истоку за све локалне епископалне Цркве употребљаван назив „католичанска Црква”, па

^{9а} Слично ће рећи нешто касније (V век) и Св. Исидор Пелусиот: „Епископ, који је обличје Христово, врши дело Његово” (Писма I, 136. PG 78, 272).

¹⁰ Ср. његов чланак *La Communauté eucharistique et la Catholicité de l'Eglise*, у часопису »ISTINA« (Paris), 1 (1969), 72. Српски превод видети у „ГЛАСНИК” СПЦ, 5 (1971). — Изузетно централно место Епископа у локалној Цркви остаће несмањено и касније када се, због умножења броја верујућих, појаве **парохије** (III—IV век), тј. више евхаристијских скупова у једном месту, на челу којих ће стајати презвитери (свештеници). Међутим, и тада ће презвитери и њихове **парохије** остати суштински зависни од Епископа као главе локалне Цркве. О појави парохије писали су Н. Афанасјев и Ј. Зизиулас, но оквири нашег предавања не допуштају нам детаљније третирање тог питања.

су често Цркве називане и у множини: „католичанске Цркве”.¹¹ Ова се појава на Истоку опажа и касније током дужег времена, и она има пресудни значај за **Екlesiологију** Источне Цркве, јер ће се иста на Истоку базирати управо на Евхаристији и евхаристијском схватању Цркве, или Цркава, по свету. Наравно, овде искрсава на површину једно друго питање. Наиме: ако су благодарећи Св. Евхаристији све локалне Цркве потпуне католичанске Цркве, шта је она са јединством Једне, Свете, Католичанске и Апостолске Цркве Христове у свету? Одговор на ово кључно питање за Цркву на Истоку био је и остао само један: то јединство се опет налази у тој истој Св. Евхаристији Цркве. Ево како.

III

Онако како је схваћена и доживљена Св. Евхаристија у првим Црквама на Истоку имала је и дала је следеће екlesiолошке последице за схватање јединства Цркве Христове у свету. Природа сваке локалне епископалне Цркве била је **евхаристијска** (евхаристична) и тиме **католичанска**, а то значи **кинонијска**, **општитељна** (комуникативна) са другим евхаристијским католичанским Црквама, које су све сједињене са **једним и истим Христом** у Евхаристији, јер се причешћују **једним и истим евхаристијским Хлебом** — Телом Његовим, и **једном и истом Чашом** — Крвљу Његовом. Јер јединство посвудних локалних католичанских Цркава у свету није могло бити и не може бити друго до **јединство** оног истог „Једног Хлеба” евхаристијског (1 Кор. 10, 17), тј. јединство **Једнога Христа**, Који је јуче, данас и довека исти на сваком месту и **цео** на сваком месту. Тако, као што је свака локална Црква, као заједница истински верујућих у Христа окупљених око свога Епископа на Евхаристију, собом јављала и откривала на оном месту и у оном моменту Тајну **целога Христа** (Totus Christus), тако су и све помесне католичанске Цркве у свом међусобном **евхаристијском општењу** и **евхаристијском јединству** тако исто јављале и откривале ту исту и јединствену Тајну **једнога** и **целога Христа**. Јер већ од самог почетка Хришћанства на Истоку постојала је не само свест и сазнање о јединству свих верујућих хришћана у свету (ср. Јн. 11, 52, где се вели да Христос умре „да расејану децу Божју сабере у једно”; или 1 Петр. 5, 9, где се говори о једном „братству у свету”; или она места из првохришћанских текстова где се хришћани називају „Нови Израил”, „трећи народ” итд), него је било присутно и врло јако самосазнање о јединству свих хришћанских заједница (локалних Цркава) по васељени, тј. да све локалне Цркве уствари сачињавају **једну Цркву** — „Католичанску Цркву по васељени”. Тако у „Мартирију Поликарповом” (половина 2. века) стоји сведочанство како се он молио за „**целу Католичанску Цркву по васељени**” (8, 1), а сам тај спис упућен је „свима по свим местима **парикијама** Свете и Католичанске Цркве”, где израз „парикије” озна-

¹¹ Ср. на пр. Св. Поликарп, Мартирион, 16, 2; Тертулијан, De Prescrip. haereticorum 26, 4; Кипријан Картагенски, Писмо 49, 2. 4; код Евсевија, Цркв. историја, passim; Григорије Богослов, Тестамент (PG 37, 389); Трулски Сабор, канон 59, итд.

чава помесне Цркве, епископалне евхаристијске заједнице у којима $\lambda\rho\omicron\iota\kappa\epsilon\iota$ (= обитава, пребива, борави) Католичанска Црква Божја. То исто јединство посведочено је у евхаристијској молитви још старијег списка званог „Дидахи“, где се вели да се Црква на литургији молила: „Као што је овај хлеб био расут по горама, па кад је сабран постао је један, тако нека се сабере и Црква Твоја са крајева земље у Царство Твоје” (Дидахи, 9, 4).

Ово исто самосазнање о јединству свих локалних католичанских Цркава у једној и јединој Католичанској Цркви Божјој расејаној по свету (Св. Иринеј, *Contra haereses* I, 10) особито ће се јако пројавити при појави **сабора** и **саборског система** у Цркви (ср. Посланицу Антиохијског сабора 268. године, или Александријског сабора 319. године, која почиње речима: „Будући да је Католичанска по свим местима Црква **једно тело** ...”) ^{11a}. Одмах треба да кажемо да је управо појава сабора и саборског система у Цркви на Истоку била она црквена установа преко које се пројављивала и показивала евхаристијска природа јединства свих локалних епископалних Цркава. Јер, у суштини, сабори и нису ништа друго решавали и одлучивали него у крајњој линији питање **општења** или неопштења између Цркава, **општења** наравно у **Светој Евхаристији**, заједно са свим оним што то општење у себе укључује: општење у вери (и то правој вери — ортодоксији), општење у љубави, у крштењу, у светости живота, и у свим осталим даровима благодати Светога Духа.

Најранија појава сабора по Црквама датира већ од самог почетка тих Цркава и везана је управо за онај факт црквеног бића и живота који конституише локалну заједницу верних као потпуну, католичанску Цркву Божју у том месту, а то је — **избор и рукоположење Епископа**. Познато је најстарије црквено правило на Истоку (познато под именом „Апостолски канон” и као такво ушло је и у каноне Васељенских Сабора и у све канонске зборнике Источне Цркве), које собом одражава несумњиво најстарију апостолску праксу, по којој пракси **Епископа једне Цркве увек рукополажу Епископи околних Цркава**, ¹² сабрани у дотичном месту **на сабор**, и то управо **на евхаристијски сабор** или **синаксис**, тј. сабраних на Св. Литургију. О томе нам јасно сведочи „Апостолска Традиција” Светог Иполита и други древни текстови, а и сама пракса Православне Цркве на Истоку до данас. У споменутом Иполитовом „Апостолском Предању” се каже (§2) да су се сваки пут при избору Епископа у некој локалној Цркви окупљали околни Епископи и кандидата, изабраног од народа те локалне црквене заједнице, рукополагали за Епископа саслужујући притом са њим Свету Евхаристију. Ти окупљени на сабор Епископи никад нису рукополагали неког Епископа *in absoluto*, тј. без везе и независно од конкретне **Св. Евхаристије** и конкретне **евхаристијске заједнице**, него увек **на евхаристијском синаксису** (тј. на Св. Литургији), дакле на скупу и у присуству верујућег народа те локалне Цркве, **за коју се дотични Епископ и рукополаже**. Споменути Иполитов спис изричито каже (§3) да је епископска хиротонија бивала искључиво при свршавању Св. Евхаристије, зато да би ново-

^{11a} Види код **Евсевија**, Цркв. историја VII, 29—30; **Сократа**, Цркв. историја I, 6; **Теодорита**, Цркв. историја I, 3. Ср. и ВЕП 37, 122—123.

¹² Ср. каноне: Апостолски 1; Првог Васељ. Сабора 4; Антиохијског 19, итд.

постављени Епископ „приноси Богу дарове Његове свете Цркве”, тј. евхаристијске Дарове. Управо због овога је новорукоположени Епископ одмах заузимао место предстојатеља (тј. чиноначалствовао) на том евхаристијском сабрању и, уз саслужење свих, свршавао Св. Литургију, управо онако како то бива и до данас у Православним Црквама. Јер од апостолских времена до данас на Истоку Епископ се и поставља у Цркви зато „да приноси Богу дарове” (ср. Јевр. 5, 1), да свештенослужи Богу на челу евхаристијске заједнице и тиме да возглављује помесну католичанску Цркву, а да се онда кроз његово рукоположење, саслужење и уопште општење са околним Епископима та његова црквена заједница сједињује и општи (κοινωνεῖ = заједничари) са осталим помесним Црквама Божјим, почев пре свега од оних околних Цркава чији су га Епископи рукоположили и са којим је он од тада у непрекидном евхаристијском општењу и заједници. Ово је разлог због којег је и до данас у Православној Цркви епископско рукоположење, а и свако друго рукоположење (срдинација) у Цркви, неодвојиво од Свете Евхаристије, тј. искључиво се врши на Св. Литургији Цркве. Очигледно је дакле да је **јединство** Цркве Христове, како оне локалне са Епископом на челу тако и свих локалних епископалних Цркава Божјих између себе, недељиво везано за **Свету Евхаристију**, у којој се и свака локална црквена заједница, вршећи преко свога Епископа евхаристијску литургију, и све православне црквене епископалне заједнице по свету, све локалне Цркве, општећи у једном и истом евхаристијском општењу, мистички идентификују са **Једним** и **јединим Христом** и мистички се поклапају у Њему као једно и недељиво Тело Његово. Извор и центар јединства Цркве за црквено самосазнање на Истоку не може бити нико други и ништа друго него Св. Евхаристија, а то значи Христос.

Али, историја Цркве на Истоку показује да се јединство Цркве изражавало врло рано, а и данас се изражава, и у **јединству у вери**. Међутим, одмах треба да кажемо да и јединство у вери није туђе Светој Евхаристији, него и оно има исти евхаристијски карактер и поистовећује се са јединством у Евхаристији. Познато је у том погледу самосазнање древне Цркве изражено код Св. Иринеја: „**Наша вера сагласна је са Евхаристијом, и Евхаристија потврђује нашу веру**” (Contra haereses IV, 18, 5). Та узајамна повезаност праве, истините вере Цркве са Евхаристијом Цркве посведочена је и код Апостола и Апостолских ученика (Игњатије, Јустин, Иринеј), а то нам сведочи и пракса древне Цркве по којој су **символи**, тј. исповедања вере, врло рано били укључени у Литургију, као што је то и данас у источним Литургијама. Исповедања вере (символи) читана су при крштавању нових чланова Цркве и кроз то исповедање вере и крштење ступало се у евхаристијску заједницу, тј. Цркву и црквену Литургију. Без заједничког и **једнодушног** исповедања **једне и исте** истините — **православне** — вере није било могуће приступити евхаристијској заједници, тј. Цркви, и евхаристијском општењу, тј. причешћу. Зато је Црква на Истоку повела већ од самог почетка енергичну борбу против јереси и јеретике искључивала из своје заједнице, тј. из евхаристијског општења. Сабори који су почели да се састају поводом појаве разних јереси и јеретика (Сабори против Монтаниста у Малој

Азији око 160. године, Сабори крајем II и средином III века на Истоку, итд.), управо су имали тај исти циљ: заштиту праве вере и тиме заштиту и очување евхаристијског јединства међу правоверујућим верницима и правоверујућим заједницама, Црквама; или пак — отсецање и издвајање из црквеног евхаристијског општења оних који су то општење нарушавали својим нарушавањем праве и спасоносне вере (узајамно сагласне са Евхаристијом), чиме се рушило јединство Цркве. Јер је јединство Цркве: јединство Духа у свези мира, једно тело, један дух, један Господ, једна вера, једно крштење, једна Евхаристија, један Христос (Еф. 4, 3—6; Гал. 3, 27—28; I Кор. 12 глава; Игњатије; Иринеј, и др.). Окупљање Епископа на Саборе, као глава помесних евхаристијских заједница, ради констатовања њиховог **јединства у вери Христовој**, као што каже Св. Игњатије: „Епископи, постављени по крајевима земље, у вери су Исуса Христа” (Ефес. 3, 2), имало је евхаристијску основу и евхаристијски циљ. Наиме, сабор Епископа (и сами тим сабор Црква) бивао је видљиви израз њиховог узајамног признања и потврде, признања и потврде њиховог узајамног **општења у једној вери Христовој и у једном Телу Христовом, општења у једном Духу благодати и истине**. За оне пак који су кварили и извртали и самим тим разарали општу сагласност вере и **опште јединство**¹³ у Духу Светом и у Христу свих верујућих по Црквама и међу Црквама, сабори Епископа постајали су критеријум и суд који их је одлучивао од општења и заједнице у вери и у Св. Евхаристији, тј. од општења у **јединству Црква Божјих у свету**. Окупљени на сабор Епископи констатовали су пре свега своју идентичност у Христу, тј. идентичност својих Црква у апостолској вери (у ортодоксији) и идентичност у заједничарењу у истој Чаши и истом Хлебу Св. Евхаристије, а онда су, констатујући неидентичност појединаца, или чак целих заједница, исте одсецали и одбацивали од **заједничког општења**, а то значи искључивали их из Евхаристије, и тиме из Цркве, а тиме — из спасења. Тако се функција Сабора и уопште **синодалне** структуре и институције у Цркви и њеном животу у крајњој линији сводила на **констатовање и признавање** (тј. потврђивање или васпостављање ако је оно било прекинуто) заједничког општења у правој вери и Евхаристији, или се састојала у искључењу и одлучењу од истог оних који су нарушавали јединство Цркве, било да је то јединство у локалној католичанској Цркви или јединство међу католичанским Црквама по васељени.

Уствари, сам **сотириолошки** карактер Цркве, сама природа и циљ Цркве — **спасење људи у Христу**, — чинили су да се сав живот и делатност Цркве на Истоку одвија око Св. Евхаристије, свагда извирући из ње и увирући поново у њу. За самосазнање Цркве на Истоку без Евхаристије нема спасења, јер без Евхаристије нема Цркве, и зато свака манифестација бића и живота Цркве: у вери, у Духу Светом, у љубави, у благодати, у богослужењу, у локалној и надлокалној саборној организацији имала је на Истоку **евхаристијски карактер**. То

¹³ Карактеристични израз „**опште јединство Црква**” (τὴν κοινὴν ἐνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν) употребљен је у Црквеној историји **Евсевија Кесаријског** (V, 24, 9) баш за случај када је Римски епископ Виктор учинио извесне акте прогивне општем јединству Црква у вери и Евхаристији.

зато што је циљ целокупног домостроја (икономије) Божјег, **возглављење** (сједињење, »ἀνακεφαλαιώσις«) свих и свега у Христу и **испуњење** свих и свега Духом Божјим, а за Православни Исток је конкретни израз тог основног хришћанског веровања одувек била Св. Евхаристија Цркве или Света Литургија, последња **тајна** (μυστήριον) Цркве и њеног јединства Духом Светим у Христу с Богом.

У овом контексту треба схватити и свагдашње одбијање Православне Цркве на Истоку, од почетка до данас, да прихвати било какав „intercommunio“ са неправославним од ње одвојеним Црквама или хришћанским заједницама. Ово пре свега зато што **центар и највиши израз** јединства Цркве јесте Света Евхаристија, а то значи да евхаристијско јединство укључује у себе и свако друго јединство: у вери, у Духу Светом, у благодати, у љубави, у светости живота, у молитви (богослужењу), у саборној организацији и општем животу Цркве Божје у свету. Друго, што Евхаристија никада и никако не може бити **средство** сједињења и јединства хришћана, него увек и свагда — **циљ**, јер је Св. Евхаристија Цркве есхатолошко јављање **пуноће** Царства Божјег нама људима у свету и историји, јављање и оваплоћење последње **Тајне Божје** о свету и човеку — **Тајне Свецелог Христа** као Богочовека, као Цркве. Зато је православна Еклисиологија на Истоку одувек била **евхаристијска** (не „универзалистичка“, „римоцентрична“, или „екүменска“), јер је она христолошка, пневматолошка и богоцентрична, христоцентрична.¹⁴

IV

Требало би овде још проговорити, ма и у најкраћим цртама, и о томе како је на Истоку Св. Евхаристија била и остала центар целокупног црквеног живота, схватања и делатности. Јер за православни Исток природа саме Цркве је евхаристична, и сав њен живот и поглед на свет је евхаристичан, евхаристијски, литургијски. Нису узалуд Источни Оци свагда наглашавали да је Евхаристија „тајна над тајнама“, „завршетак и усавршење свих осталих тајана и свештенодејстава“, „печат и круна сваке божанске тајне“¹⁵. „Свршавање ове свете Тајне (тј. Евхаристије), вели Св. Јован Дамаскин, испуњава собом **целокупну** духовну и натприродну **икономију** (домострој) оваплоћења Бога Логоса“¹⁶. А по речима византијског литургичара Николаја Кавасиле: „Ради тога је Син Божји и дошао на земљу, и

¹⁴ За овакву Еклисиологију, каква је одувек била на Истоку, за питање првенства Римског епископа остаје једино простор административног, или тачније „канонског“, реда и поретка између помесних Цркава — патријаршија и патријараха — у општем организационом систему подједнако **католичанских** Цркава у свету. Притом, тај почасни поредак нипошто не задире у догматску природу самих Цркава и предпоставља, наравно, њихово јединство у вери, што код Римског епископа у односу на Источне патријархе није случај од 11. века па на овамо.

¹⁵ Ср. **Ареопагит**, О црквеној јерархији III, 1 (PG 4, 136); **Св. Максим Исповедник**, Мистагогија и Схолије на Ареопагита (PG 4 и 91); **Св. Григорије Палама** (PG 150, 766—7); **Симеон Солунски** (PG 155, 512).

¹⁶ О пречистом Телу, 2 (PG 95, 408).

жртовао се, и умро, и установио жртвенике и свештенике и свако очишћење и све заповести и учења и поуке — да би нам ову Трпезу предложио и дао” за вечни живот наш у Њему.¹⁷

Света Евхаристија је центар црквеног живота пре свега зато што је она тајна сједињења и јединства најпре свих верних са Христом и међусобно, а затим и целокупне творевине Божје са Богом. Јер, сабирајући се на Св. Евхаристију и заједничарећи у Телу и Крви Христовој ми се сједињујемо са Господом и са Духом Његовим у „једно тело” и „један дух” (ср. Еф. 4, 4; I Кор. 6, 17) и постајемо „сүтелесници” (συσσώσιμοι) Христови и христоносци, заједничари Духа Светога и дуhoноски, причасници Божанске природе и богоноски (ср. Еф. 3, 6; Јевр. 6, 4; II Петр. 1, 4; Св. Игњатије; Св. Кирило Јерусалимски). Сједињење верних у Евхаристији кроз један Хлеб и једну Чашу (са вином и водом), осим тога што их сједињује у једно тело, Тело Христово, и у једну заједницу Духа Светога, како се каже у Литургији Св. Василија, оно их још сједињује и са свом тварју, са светом као творевином Божјом, чије су првине (хлеб и вино) принете у Евхаристији, и која је такође позвана у спасење и обожење у Христу, како је о томе говорио још Св. Иринеј. У ствари, православни поглед на свет и његово крајње назначење представља једну **евхаристијску визију** целокупне творевине Божје саздане зато да постане „тело Христово”, тело Оваплоћеног Бога. Свет је био створен као **твар**, као „материја” коју је човек требао да принесе Богу као дар и **захвалност** (реч *εὐχαριστία* и значи: **захвалност**) у једној универзалној „космичкој” Литургији. Али се човек понео **незахвално**, а то ће рећи **неевхаристијски**, и доживео пад — отпадање од Бога и разједињење, како са Богом тако и са Божјом творевином а тако исто и међусобно са другим људима. Тако је наступио „неевхаристијски живот човека у једном неевхаристијском свету”, по речима о. Александра Шмемана,¹⁸ тј. живот који није више евхаристијска **тајна** (сакрамент) и евхаристијска **заједница** човека са Богом и Његовом творевином. Ово дело, међутим, које није учинио Адам, учинио је Христос, и Црква Христова у Светој Евхаристији продужује да врши то богочовечанско дело Христово, као што се то види у Православној Литургији.

Од самог почетка Цркве на Истоку сав црквени живот био је сконцентрисан око Св. Евхаристије. Било да су то биле молитве и богослужења, заједничке **агапе** (вечере љубави) или сабрања празничног, социјалног или дисциплинарног карактера — све се свршавало у контексту и склопу Св. Евхаристије. Све свете тајне: крштење, миропомазање, покајање, брак и поготову рукоположење, свршаване су у саставу евхаристијског сабрања, у саставу Литургије. До које је мере прожет био Евхаристијом и евхаристијском свешћу сав црквени живот Православне Цркве на Истоку, — а он је то и до данас —, најбоље показује сам чин византијске Литургије и уопште визан-

¹⁷ Тумачење Литургије XXIX, 8 (издање S. Salaville, «Sources Chrétiennes», № 4, Paris 1967²).

¹⁸ Види његову изврсну књигу For the Life of the World (француски превод Pour la vie du monde, изд. «Desclée», Paris 1968, стр. 19). Отац А. Шмеман је иначе познат по својим многобројним делима из области православне Литургије и Екlesiологије, у којима развија православну литургијску визију света.

тијског богослужења. Наше православне богослужбене књиге (наравно не само књиге него све службе које се по њима врше), било да се ради о Служебнику, Великом Требнику, Типику, Октоиху, Минејима или Триоду, прожете су с врха до дна пасхалном евхаристијском тајном Христовом. Све и сва, сва твар и свако створење неба и земље, освећује се и приноси Богу као **дар захвалности** Цркве Његове, и на све се низводи очиститељна и теургичка благодат Духа Светог, са последњим циљем — да се све возглави и учлани у Тело Христа Богочовека и тако све обожи и охристи. ¹⁹

Кад је у питању Божанска Евхаристија, православни на Истоку потсећају увек и на то да, поред тога што је Св. Евхаристија **спасење** света и човека, она је истовремено и **суд** (κρίσις) свету и човеку. Заправо, баш зато што је спасење свету она је зато и суд над њим, јер је то тајна крсноваскрсне Пасхе Христове: суд над светом и спасење света, суд над грехом света и спасења света од греха и ђавола. Због овога је већ од најранијих апостолских времена Црква на Истоку имала сазнање о Св. Евхаристији да она може бити и **суд** нама ((κρίμα) код Ап. Павла — I Кор. 11, 29), суд и осуда ако недостојно у њој учествујемо и причешћујемо се (ср. I Кор. 11, 18—32). Отуда је врло рано заведена и тзв. пенитенцијална дисциплина у Цркви, и многи саборски канони решавали су ово питање учествовања или неучествовања у евхаристијском заједничком општењу и причешћивању, но ми о томе немамо овде времена ни простора да говоримо опширније. (Једино бисмо овде само узгред напоменули да у овом схватању Св. Евхаристије као **суда** треба тражити разлог пракси рећег причешћивања у каснијим раздобљима живота Православне Цркве).

Да кажемо, на крају, само неколико речи и о евхаристијском схватању **мисије** у Православној Цркви, како јеванђелске тако и социјалне. Мисионарска делатност Православних Цркава кроз векове и сумњиво је постојала, и мада је она у последњим вековима нешто мања, она ни до данас није престала. Но одмах треба истаћи да источно православно схватање мисије и мисионарства није исто као на Западу. Мисија Цркве на Истоку извире из евхаристијског опита и доживљаја Цркве, она је зато пре свега **сведочење**, сведочење о виђеном и доживљеном, сведочење о благодатном сједињењу у Христу са Богом живим и истинитим, препорођајном силом Духа Светога, свих људи и све твари, свега овоземаљског и небеског, свега временског и вечног; сведочење о Царству Божјем које није од овога света, али се јавља већ у овоме свету. Хришћани излазе са црквене Евхаристије у свет да у овом свету, који иако „у злу лежи“ ипак је творевина Божја, буду сведоци Крста и Васкрсења Христовог, сведоци аскетског подвига и пасхалног пута којим се остварује спасење света и човека; и још — сведоци педесетничког очиститељног и оживитељног силаска и присуства Духа Светог Утешитеља у Цркви у овом свету и историји. Једном речју, **сведоци Цркве** као „Тајне Божје“ у овом свету која је **Христос**, Који све у свему испуњава Собом и свим оним што Он јесте и што доноси и даје свету и људима. Што се пак тиче социјалне мисије и делатности Православне Цркве у овом свету,

¹⁹ Ову мисао особито свестрано развија у наше време **о. Јустин Поповић** у својим изданим и неизданим делима (Догматика, Човек и Богочовек, Тумачење Ап. Павла, Православна Црква и Екуменизам, и др.).

ми бисмо овде, због краткоће времена, само поновили о томе речи једног православног руског епископа наших дана: „Социјални програм Православне Цркве јесте њена Света Литургија”.

Да завршимо ово наше излагање о Св. Евхаристији или Литургији на Истоку речима православног богослова Хомјакова: „Само онај разуме Цркву, ко разуме њену Литургију”.²⁰

Zusammenfassung

Dr. Atanasije Jevtic

DIE EUCHARISTIE IN DER OSTKIRCHE

Schon von den ersten Tagen des Christentums ist die eucharistische Gemeinschaft, in der eine besondere Rolle des Hl. Geistes hervorgehoben wird, mit der Kirche verbunden und identisch. Die Kirche als Gemeinschaft und Leib Christi sowie die Eucharistie als »Gemeinschaft des Leibes und Blutes Christi« sind völlig identisch.

Dies bemerken wir auch bei den unmittelbaren Schülern der Apostel und ihren Nachfolgern im Osten. Die Einheit der Kirche ist in der Eucharistie und im Bischof als dem Vorsteher der Eucharistie und der lokalen oder der universalen Kirche. Nur durch die Eucharistie und durch den Bischof vereinigt sich das gläubige Gottesvolk mit Gott in Christus und zwar unter der Mitwirkung des Heiligen Geistes.

Die Erlösung der Menschen in der Kirche ist von der Teilnahme an der Eucharistie bedingt, deswegen also war es für einen Christen die grösste Kirchenstrafe die Ausschliessung von der Teilnahme an der Eucharistie. Das ganze Wirken der Kirchensynode (Sobor) hatte in letzter Linie einen eucharistischen Charakter: die Ausscheidung aus der Gemeinschaft oder die Wiederherstellung unterbrochener Beziehungen.

Die Frage des rechten Glaubens — Orthodoxie — war gerade so untrennbar mit der Eucharistie verbunden.

Die Eucharistie ist Zentrum der Kirche, des Lebens und der Tätigkeit der Kirche durch alle Zeitalter bis heute.

²⁰ Полное собрание сочинений, т. II, 24 (Москва 1900).